

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	11
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Κοινωνική και πολιτική θεωρία στον Karl Marx	29
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2: Από το <i>Κοινότητα και κοινωνία</i> στο <i>Οικονομία και κοινωνία</i> . Η έννοια της κοινότητας στον Ferdinand Tönnies και στον Max Weber	87
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3: Από το <i>Κεφάλαιο</i> στο <i>Κοινότητα και κοινωνία</i> : Η θεωρία της κοινωνίας (Gesellschaft) στον Ferdinand Tönnies	123
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4: Κοινωνική και πολιτική θεωρία στο <i>Οικονομία και κοινωνία</i> και στο <i>Κοινότητα και κοινωνία</i>	135
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5: Κοινωνική και πολιτική θεωρία του κοινωνικού κράτους στο έργο του Max Adler	179
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6: Κοινωνική και πολιτική θεωρία στο πρώιμο έργο του Herbert Spencer: Φυσικό δίκαιο, ο νόμος της ίσης ελευθερίας και δημοκρατία στην <i>Κοινωνική στατική</i>	211
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7: Κοινωνική και πολιτική θεωρία στο έργο του John A. Hobson	273
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8: Κοινωνική και πολιτική θεωρία στα έργα των Max Weber και Gustav Schmoller	335
Ευρετήριο ονομάτων	417
Ευρετήριο όρων	419

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το παρόν βιβλίο αποτελεί μία ακόμη συμβολή στο πλαίσιο ενός ευρύτερου ερευνητικού πεδίου το οποίο ξεκίνησα πριν από πολλά έτη –και έχει ως στόχο να ολοκληρωθεί με την έκδοση και άλλων εργασιών– και αφορά την κλασική κοινωνική και πολιτική θεωρία, στην καμπή από τον 19ο στον 20ό αιώνα.¹ Καθώς αρκετά από τα ζητήματα που αφορούν αυτό το ερευνητικό πεδίο έχουν ήδη δημοσιευθεί, ο αναγνώστης παραπέμπεται στις αντίστοιχες εργασίες. Η επιλογή των θεωρητικών που παρατίθενται στο βιβλίο βασίζεται στην αφετηρία από το

1. Βλ. τις εργασίες μου: *Καρλ Μαρξ – Καρλ Πολάννι. Η γένεση του κοινωνικού κράτους*, Αθήνα, Στοχαστής, 2009· «Κριτική θεωρία του κοινωνικού κράτους», *Αξιολογικά*, τεύχ. 30, Ιούνιος 2016· *Φορμαλιστικές επιστημολογικές θεμελιώσεις στις κοινωνικές επιστήμες*, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2003· *Η γένεση του μεθοδολογικού ατομισμού στις κοινωνικές επιστήμες (Carl Menger – Max Weber)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, 2005· *Κοινωνική και πολιτική θεωρία του κοινωνικού κράτους*, Αθήνα, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα (υπό έκδοση)· «Luis Brentano – Max Weber: Ιστορισμός και κοινωνικό ζήτημα», *Αξιολογικά*, τεύχ. 23, Μάιος 2010· «Η σχέση πολιτικής και οικονομίας στα πολιτικά γραπτά του Max Weber», *Αξιολογικά*, τεύχ. 17, Μάιος 2007· «Η ανακατασκευή του μαρξικού και του βεμπεριανού επιχειρήματος στο *Ιστορία και μέθοδος* του Κοσμά Ψυχopaίδη», *Τετράδια πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής*, τεύχ. 50/51, Φθινόπωρο 2005· «Η ελληνική έκδοση του *Οικονομία και κοινωνία* και η σημασία του για την κοινωνική θεωρία», *Τετράδια πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής*, τεύχ. 52, Φθινόπωρο 2006.

μαρξικό και το βεμπεριανό έργο, που αποτελούν σημεία εκκίνησης, είτε κριτικής είτε θετικής αποτίμησης, για το πεδίο της κλασικής κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας.

Στο συνολικό έργο του Marx υπάρχουν ελάχιστα κείμενα που αποσαφηνίζουν τη μαρξική κριτική στη μέθοδο της κλασικής πολιτικής οικονομίας. Το σημαντικότερο είναι η «Εισαγωγή» του 1857 στα *Grundrisse*,² το οποίο αποτελεί το πρώτο κείμενο που αναλύεται στο πρώτο κεφάλαιο για τον Marx. Το δεύτερο κείμενο ανάλυσης είναι το κεφάλαιο «Η εργάσιμη ημέρα» από τον πρώτο τόμο του *Κεφαλαίου*. Η σπουδαιότητα του ζητήματος της εργάσιμης ημέρας συνδέεται με το συνολικό έργο του *Κεφαλαίου* και εμφανίζεται σε όλο το εύρος της ανάλυσης της κοινωνίας του κεφαλαίου. Το τρίτο κείμενο που αναλύεται είναι το ενδέκατο κεφάλαιο του πρώτου τόμου του μαρξικού *Κεφαλαίου* στο οποίο εξετάζεται η οργάνωση της παραγωγικής εργασίας ως μορφή της συνεργασίας (Koooperation). Η συνεργασία αποτελεί μία από τις βασικές έννοιες της μαρξικής κριτικής κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας, η οποία δεν έχει αναπτυχθεί επαρκώς από τη δευτερογενή «μαρξιστική» βιβλιογραφία, η οποία έχει περιοριστεί σε οικονομικές αναλύσεις «μαρξιστών» που αγνοούν τόσο την εγγελιανή διαλεκτική όσο και τον σκωτικό Διαφωτισμό, δηλαδή τις δύο κύριες σχολές μέσω των οποίων αναπτύχθηκε η μαρξική κριτική. Η σημασία της έννοιας της συνεργασίας εκτείνεται πέραν της ανάπτυξης της κοινωνικής μορφής στην περιεχομενική δυναμική των διαλεκτικών εννοιών που θέτουν

2. Η ελληνική μετάφραση του έργου του Karl Marx έχει τον τίτλο, *Grundrisse der Kritik der Politischen ökonomie – Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, μτφρ. Δ. Διβάρης, Αθήνα, Στοχαστής, 1990. Η εισαγωγή στα *Grundrisse* αναπαράγεται στη συλλογή Αγγελίδης Μ. & Ψυχοπαίδης Κ. (επιμ.), *Κείμενα πολιτικής οικονομίας και θεωρίας της πολιτικής*, Αθήνα, Εξάντας/Αξιολογικά, 1992, σσ. 177-208.

την «ουσία του γένους» (Gattungswesen) της εργασίας και υπερβαίνουν τη μορφική επικοινωνία των ατομικών εργατών ανοίγοντας έναν ορίζοντα υπέρβασης της κεφαλαιοκρατικής μορφής.

Στο δεύτερο κεφάλαιο προστίθεται ένα έργο που αποτυπώνει ένα από τα σημαντικότερα έργα της γερμανικής κλασικής κοινωνιολογίας, το *Κοινότητα και κοινωνία* του Ferdinand Tönnies. Η αναφορά στο έργο του «Νέστορα της κοινωνιολογίας», όπως αποκλήθηκε, θεωρείται αναγκαία διότι, πρώτον, αποτελεί μία, από τις πολλές, βάση πάνω στην οποία θα θεμελιωθεί μία από τις σημαντικότερες έρευνες της βεμπεριανής θεωρίας, αυτή της κοινότητας και της σχέσης της με την κοινωνία· δεύτερον, διότι λάμπει διά της απουσίας του από τα εγχειρίδια της ιστορίας των κοινωνιολογικών θεωριών που κυκλοφορούν στη χώρα μας, μολοντί αποτελεί μία βασική αναφορά για όλη τη μετέπειτα συζήτηση περί κοινωνικής θεωρίας, και αποτελεί μία γέφυρα μεταξύ φορμαλιστικής και ιστορικής μεθόδου στις κοινωνικές επιστήμες. Η ανάλυση του έργου του Ferdinand Tönnies αναπτύσσεται σε δύο επίπεδα: πρώτον, ερευνώ τη σχέση του *Κοινότητα και κοινωνία* με το αντίστοιχο βεμπεριανό έργο του *Οικονομία και κοινωνία* εστιάζοντας στην έννοια της κοινότητας. Δεύτερον, ερευνώ τη σχέση του *Κοινότητα και κοινωνία* με το αντίστοιχο μαρξικό *Κεφάλαιο*, εστιάζοντας στην έννοια της κοινωνίας.

Η σχέση μεταξύ των δύο κλασικών Ferdinand Tönnies και Max Weber κατά τη μετάβαση από τον 19ο στον 20ό αιώνα στο πεδίο της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας αποτελεί μία βασική διάσταση της συγκρότησης των κοινωνικών επιστημών που επηρέασε την εξέλιξη του πεδίου στον 20ό και 21ο αιώνα. Στο βασικό έργο *Οικονομία και κοινωνία* η ανάπτυξη του πεδίου της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας εμφανίζεται σε αρκετά κεφάλαια, με ιδιαίτερη έμφαση στον τόμο με

τίτλο *Κοινότητες*³ και στον τόμο με τίτλο *Κοινωνιολογία της εξουσίας*.⁴ Στον τόμο με τον τίτλο *Κοινότητες* η παράθεση του πολιτικού φαινομένου περιγράφει την εξέλιξη από κοινοτικές μορφές συμβίωσης με παραδοσιακό προσανατολισμό (πατριά, οίκος, έθνος, θρησκευτικές οργανώσεις) σε περισσότερο ορθολογικές διατάξεις, όπως είναι η αγορά, το δίκαιο, το κράτος, οι κοινωνικές τάξεις και τα πολιτικά κόμματα. Η ανάλυση ακολουθεί την κλασική διάκριση μεταξύ κοινότητας (*Gemeinschaft*) και κοινωνίας (*Gesellschaft*), όπως αυτή εισήχθη στο τέλος του 19ου αιώνα στη γερμανική κοινωνιολογική θεωρία μέσω του έργου του Ferdinand Tönnies *Κοινότητα και κοινωνία – Διατριβή στον κομμουνισμό και τον σοσιαλισμό ως εμπειρικές πολιτισμικές μορφές (Gemeinschaft und Gesellschaft – Abhandlung des Communismus und des Socialismus als Empirischer Culturformen)* το οποίο εκδόθηκε πρώτη φορά το 1887 και ακολούθησαν διαδοχικές εκδόσεις.⁵

Έπειτα ερευνάται η μετάβαση της κλασικής κοινωνικής

3. Weber M., *Οικονομία και κοινωνία*, τόμος Β': *Κοινότητες*, Αθήνα, Σαββάλας, 2007, που αποτελείται από τα κεφάλαια: 1. «Γενικές οικονομικές σχέσεις των κοινοτήτων»· 2. «Οικιακές κοινότητες»· 3. «Εθνοτικές κοινότητες»· 4. «Η αγοράία κοινότητα»· 5. «Πολιτικές κοινότητες»· 6. «Κύρος δύναμης και εθνικό αίσθημα»· και 7. «Τάξεις, νομοκατεστημένες τάξεις, κόμματα».

4. Weber M., *Οικονομία και κοινωνία*, τόμος Ε': *Κοινωνιολογία της εξουσίας*, Σαββάλας, 2009. Ο τόμος αποτελείται από τα κεφάλαια: 1. «Εξουσία»· 2. «Γραφειοκρατισμός»· 3. «Πατρογονισμός»· 4. «Φεουδαλισμός»· 5. «Χαρισματισμός»· 6. «Αναδιαμόρφωση του χαρίσματος»· 7. «Διατήρηση του χαρίσματος»· 8. «Κράτος και ιεροκρατία». Προστίθενται δύο παραρτήματα. Παράρτημα Ι: «Οι τρεις καθαροί τύποι της νόμιμης εξουσίας»· Παράρτημα ΙΙ: «Μια διάλεξη του Max Weber για τα προβλήματα της κοινωνιολογίας του κράτους» (1917).

5. Στα ελληνικά έχει εκδοθεί ως Φέρντιναντ Ταίνις, *Κοινότητα και κοινωνία*, μτφρ. Μανώλης Μαρκάκης, εκδόσεις Γερ. Αναγνωστήδη, χ.χ., και αποτελείται από τρία βιβλία: Βιβλίο πρώτο: *Γενική θέση των κύριων*

και πολιτικής θεωρίας από το *Κεφάλαιο* στο *Κοινότητα και κοινωνία*, ως θεωρία της κοινωνίας (Gesellschaft). Συγκεκριμένα, στο δεύτερο μέρος του πρώτου βιβλίου του *Κοινότητα και κοινωνία* αναλύεται η δεύτερη βασική μορφή τυπολογικής διάκρισης των συνολικών κοινωνικών δομών. Η θεωρία της κοινωνίας αποτελείται από την έρευνα των μορφών συμβίωσης που δεν βασίζονται στα στοιχεία που ενοποιούσαν τις κοινότητες· αντιθέτως, στις μορφές συμβίωσης τύπου κοινωνίας προτάσσονται τα άτομα, η σύνδεσή τους μέσω των συμφερόντων, της ανταλλαγής και της αγοράς, οι συμβάσεις που συνάπτουν τα άτομα μεταξύ τους, ο τυπικός ορθολογισμός και η έλλειψη κοινών αξιών και κοινωνικής συνοχής. Καθ' όλη την ανάλυση της νεωτερικής αστικής κοινωνίας είναι εμφανής η επιρροή της θεωρίας του φυσικού δικαίου (το έργο του Hobbes αποτέλεσε αντικείμενο βασικής και μακροχρόνιας έρευνας του Ferdinand Tönnies), ο διάλογος με τη σύγχρονή του νομική θεωρία του Rudolf Jhering, και της κριτικής θεωρίας της πολιτικής οικονομίας, όπως αυτή αναπτύχθηκε στο έργο του Karl Marx. Για αυτόν τον λόγο μία σημαντική διάσταση στη θεωρία της κοινωνίας αναφέρεται στην κεφαλαιοκρατική δομή μέσω της εξήγησης της εργασιακής θεωρίας της αξίας. Σε μεγάλο τμήμα του δεύτερου μέρους του πρώτου βιβλίου του *Κοινότητα και κοινωνία* εμφανίζονται οι βασικές έννοιες του πρώτου τόμου του μαρξικού *Κεφαλαίου*, η δική μου ερμηνεία –αυτού του μέρους του βιβλίου– του Ferdinand Tönnies θα επικεντρωθεί σε αυτή τη διάσταση της σχέσης μεταξύ των δύο κλασικών της

ειννοιών· Βιβλίο δεύτερο: *Φυσική θέληση (Wesenswille) και λογική θέληση (Kuerwille)*· Βιβλίο τρίτο: *Κοινωνιολογικές βάσεις του φυσικού δικαίου*. Ο τίτλος της πρώτης έκδοσης αναδεικνύει τον επιστημονικό προσανατολισμό του Tönnies να ερευνήσει την ιστορική εξέλιξη και την κοινωνική μεταβολή από τον πρωτόγονο κομμουνισμό στη μετάβαση στη νεωτερικότητα, ως θεωρία της κοινωνίας (Gesellschaft) και της εξέλιξής της σε μία ανώτερη, μελλοντική μορφή.

κοινωνικής θεωρίας. Η δευτερογενής βιβλιογραφία αναφέρει πως ο Ferdinand Tönnies κατά την περιγραφή του τύπου της κοινωνίας επηρεάστηκε από δύο ετερογενείς συγγραφείς: αφενός από το έργο του Hobbes (ο οποίος εκπροσωπεί την ορθολογική σχολή), αφετέρου από το έργο του Maine (ο οποίος εκπροσωπεί την ιστορική σχολή), και πως η ενσωμάτωση του μαρξικού έργου αποτελεί τη διαλεκτική σύνθεση των δύο σχολών του ορθολογισμού και του ιστορισμού στο *Κοινότητα και κοινωνία*.

Στο παρόν βιβλίο συμπεριλαμβάνεται ένα εισαγωγικό κεφάλαιο για το έργο του Max Adler, του σημαντικότερου (μαζί με τους Otto Bauer και Karl Renner) εκπροσώπου του αποκαλούμενου αυστρομαρξισμού, το έργο του οποίου αναπτύχθηκε πέραν του σοβιετικού μαρξισμού και της χυδαίας και δογματικής θεωρίας του ιστορικού υλισμού.⁶ Το κεφάλαιο αποτελεί μέρος μίας δικής μου έρευνας για τη μετά τον Marx μαρξιστική σοσιαλδημοκρατική θεωρία, η οποία εκτός από τον αυστρομαρξισμό περιλαμβάνει έργα των Emil Lederer και Eduard Heimann και η οποία δεν έχει μελετηθεί εκτενώς στη χώρα μας. Ιδιαίτερα το έργο του Max Adler, ο οποίος ανήκε στην αριστερή πτέρυγα της σχολής του αυστρομαρξισμού,

6. Butterwegge Ch., *Austromarxismus und Staat: Politiktheorie und Praxis der österreichischen Sozialdemokratie zwischen den beiden Weltkriegen*, Marburg, Arbeit und Gesellschaft, 1991, κεφ. 3.8 “Politische, soziale und Wirtschaftsdemokratie als Schlüsselbegriffe der austromarxistischen Staatstheorie, σσ. 337 κ.ε.· Ananiadis G., *Rationalism and Historicism in Austro-Marxism*, Ph.d., University of Essex, 1995· Bottomore T. & Goode P. (επιμ.), *Austro-Marxism*, Oxford, Clarendon Press, 1978· Sandkühler H.-I. & De la Vega R., *Austromarxismus*, Wien, Europa Verlag, 1970· Katsoulis I., *Sozialismus und Staat: Demokratie, Revolution und Diktatur des Proletariats im Austromarxismus*, Meisenheim, Hain, 1975· *Austro-Marxism: The Ideology of Unity – Austro-Marxist Theory and Strategy*, τόμος 1, Blum M. E. & Smaldone W. (επιμ.), Leiden-Boston, Brill, 2016.

προσπάθησε να συνδυάσει το έργο του Immanuel Kant με το αντίστοιχο του Karl Marx, αναπτύσσοντας μία ευρεία γκάμα θεματικών και πεδίων όπως στην επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών, στην κοινωνιολογική θεωρία, στην πολιτική θεωρία (θεωρία δημοκρατίας και θεωρία κράτους), που αποτυπώθηκε σε μία σειρά έργων και έχει μείνει ανεξερευνήτη στη χώρα μας.⁷ Το βασικό του έργο για τη μαρξιστική θεωρία του κράτους, το οποίο εκδόθηκε το 1922, αποτελεί την απαρχή μίας θεματικής της πολιτικής θεωρίας, η οποία έως τότε είτε είχε απορριφθεί από τη μαρξιστική θεωρία λόγω του ταξικού περιεχομένου του αστικού κράτους είτε είχε απορροφηθεί από νομικές θεωρίες που το προσέγγιζαν σε σύγκρουση με τη μαρξιστική θεωρία. Το παρόν κείμενο εξετάζει το έργο του Max Adler ως προς την ερμηνεία του μαρξικού έργου υπό τη σκοπιά της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας του κοινωνικού

7. Adler M., *Die Staatsauffassung des Marxismus: Ein Beitrag zur Unterscheidung von Soziologischer und Juristischer Methode*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973 (ανατύπωση της πρώτης έκδοσης, Wien, 1922)· *Demokratie und Rätssystem*, Sozialistische Bücherei, Heft 8, Wien, 1919· *Lehrbuch der Materialistischen Geschichtsauffassung (Soziologie des Marxismus)* 1. Band: *Allgemeine Grundlegung*, Berlin, E. Laub'sche Verlagsbuchhandlung, 1930· *Lehrbuch der Materialistischen Geschichtsauffassung (Soziologie des Marxismus)* 2. Band: *Die statischen und dynamischen Grundbegriffe*, Berlin, E. Laub'sche Verlagsbuchhandlung, 1932· *Linkssozialismus. Notwendige Betrachtungen über Reformismus und revolutionären Sozialismus*, Karlsbad, Graphia, 1933· *Kant und der Marxismus: Gesammelte Aufsätze zur Erkenntniskritik und Theorie des Sozialen*, Berlin, E. Laub'sche Verlagsbuchhandlung, 1925· *Kausalität und Teleologie im Streite um die Wissenschaft*, Marx Studien, Erster Band, Wien, 1904· *Kant zum Gedächtnis*, Wien, 1904· *Marxistische Probleme: Beiträge zur Theorie der materialistischen Geschichtsauffassung und Dialektik*, Stuttgart, 1907· *Die sozialistische Idee der Befreiung bei Marx*, Marx Studien, Vierter Band, Wien, 1918· *Neue Menschen: Gedanken über sozialistische Erziehung*, Berlin, E. Laub'sche Verlagsbuchhandlung GmbH, 1924.

κράτους (Soziale und Politische Theorie des Sozialstaates), όπως αυτή η σκοπιά συνδέεται εσωτερικά με το βασικό ζήτημα μιας θεωρίας της δημοκρατίας σε δύο επίπεδα: πρώτον, ως διάκριση μεταξύ πολιτικής και κοινωνικής δημοκρατίας (ή ως ανάπτυξη από την πολιτική στην κοινωνική δημοκρατία σύμφωνα με τη θεωρία του Adler), και δεύτερον, ως κριτική στη νομική αντίληψη περί κράτους δικαίου. Η συγκρότηση της αντλεριανής θεωρίας περί κράτους (πολιτικής θεωρίας) αναπτύσσεται μέσω του διαλόγου με τα αντίστοιχα έργα των σημαντικότερων νομικών της σοσιαλδημοκρατίας του Μεσοπολέμου Hans Kelsen και Hermann Heller.⁸ Προκειμένου να αντιληφθούμε την εμβέλεια της σχέσης με την ευρύτερη γερμανόφωνη σοσιαλδημοκρατική κοινωνική θεωρία του Μεσοπολέμου, αναφέρω το έργο του Emil Lederer,⁹ ο οποίος υπήρ-

8. Η διένεξη περί της θεωρίας του κράτους μεταξύ Max Adler και Hermann Heller αποτυπώθηκε στο τρίτο συνέδριο των Νέων Σοσιαλιστών (Jungsozialisten) στην Ιένα το 1925. Η εισήγηση του Heller βρίσκεται στον πρώτο τόμο των *Gesammelte Schriften*, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), “Staat, Nation und Sozialdemokratie”, σσ. 527-542, και η εισήγηση του Max Adler στον ίδιο τόμο σσ. 542-553. Για μια ανάλυση της θεωρίας περί «κοινωνικού κράτους δικαίου» (sozialer Rechtsstaat) του Heller, βλ. Blau J., *Sozialdemokratische Staatslehre in der Weimarer Republik. Darstellung und Untersuchung der staats-theoretischen Konzeptionen von Hermann Heller, Ernst Fraenkel und Otto Kirchheimer*, Marburg, Arbeiterbewegung und Gesellschaftswissenschaft, 1980, στο οποίο αναλύεται η σχέση της αντλεριανής με τη χελεριανή θεωρία περί σοσιαλισμού και κράτους.

9. Βλ. το άρθρο μου «Κοινωνική θεωρία της σοσιαλδημοκρατίας στο έργο του Emil Lederer (1882-1939)», *Αξιολογικά*, τεύχ. 29, Άνοιξη 2015, σσ. 35-59. Τα στοιχεία της εργοβιογραφίας του περιέχονται στα: Speier H., “Emil Lederer: Leben und Werk” στο: Lederer E., *Kapitalismus, Klassenstruktur und Probleme der Demokratie in Deutschland 1910-1940* (επιμ. J. Kocka), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1979, σσ. 253-272· και Krohn C.-D., «Wien-Heidelberg-Berlin-New York: Zur intellektuellen Biographie Emil Lederers», στο Lederer E., *Der Massenstaat*.

ξε ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους της κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας κατά τον Μεσοπόλεμο. Το έργο του, όπως και άλλων εκπροσώπων της γερμανόφωνης σοσιαλδημοκρατίας, έχει ερευνηθεί μονομερώς και αποσπασματικά από Έλληνες οικονομολόγους, που δίνουν έμφαση σε μία οικονομίστικη ερμηνεία που είναι επενδυμένη με «μαρξιστική» ορολογία, παραβλέποντας τις έρευνές του για την επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών, την κοινωνιολογία του πολιτισμού, την πολιτική θεωρία και άλλες. Ο Lederer στο κείμενο του 1916 με τον τίτλο «Από την επιστήμη στην ουτοπία – Ο σοσιαλισμός και το πρόγραμμα Mitteleuropa»¹⁰ αναδεικνύει τη μεταβολή της σύγχρονης του σοσιαλιστικής θεωρίας σε σχέση με τον κλασικό μαρξισμό. Στηριζόμενος στις σχετικές αναλύσεις των αυστρομαρξιστών περί ιμπεριαλισμού, υποστηρίζει τη θέση ότι η μεταβολή του καπιταλισμού τροποποιεί τη μαρξική ανάλυση, που περιοριζόταν στον ορίζοντα του πρώιμου ελεύθερου και ανταγωνιστικού καπιταλισμού. Επίσης, μεταβάλλει τη θέση του κλασικού μαρξισμού περί της σύνδεσης ανάμεσα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και στην επικείμενη κρίση του καπιταλιστικού συστήματος, αντικαθι-

Gefahren der klassenlosen Gesellschaft, Graz-Wien, Nausner & Nausner, 1995, σσ. 9-40. Βλ. επίσης τη συλλογή κειμένων των Gostman P. & Ivanova A. (επιμ.), *Schriften zur Wissenschaftslehre und Kultursociologie – Texte von Emil Lederer*, Wiesbaden, Springer, 2014.

10. Περιλαμβάνεται στο Lederer E., *Kapitalismus, Klassenstruktur und Probleme der Demokratie in Deutschland 1910-1940*, ό.π., σσ. 97-118, με τον τίτλο «Προβλήματα του σοσιαλισμού στην εποχή του οργανωμένου καπιταλισμού: στο παράδειγμα της εμπορικής πολιτικής και του σχεδίου μιας ευρωπαϊκής οικονομικής κοινότητας» (“Probleme des Sozialismus im Zeitalter des sich organisierenden Kapitalismus: am Beispiel der Handelspolitik und des Plans einer europäischen Wirtschaftsgemeinschaft”). Το αρχικό κείμενο είχε δημοσιευθεί στο *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, τ. 7, που εκδιδόταν από τον C. Grünberg.

στώντας τη με ένα νέο υπόδειγμα ανάπτυξής του, που σταθεροποιείται και δεν οδηγεί αναπόφευκτα στον σοσιαλισμό. Σύμφωνα με τον Lederer, η στήριξη του προστατευτισμού από «ρεβιζιονιστικούς κύκλους», με σημαντικότερο εκπρόσωπο τον Max Schippel, αντιπαρατίθεται στο συμφέρον του εργατικού κινήματος. Αναφερόμενος στον Max Adler, στο κείμενο με τον τίτλο «Das Prinzip des Sozialismus» που δημοσιεύθηκε στο περιοδικό *Der Kampf*, (τ. 8, σσ. 1-8, Wien, 1915) τονίζει ότι η «εξέλιξη της σταθεροποίησης του συστήματος» καθιστά αναγκαία τη δράση του προλεταριάτου στο παρόν, και όχι σε μια μελλοντική στιγμή, το οποίο πρέπει να αντιληφθεί τα συμφέροντά του και πρέπει να «εγγράψει τα δικά του στοιχεία εξέλιξης». Τέλος, όταν θεμελιώνει το πεδίο της κοινωνιολογίας του πολιτισμού, αναφέρεται πρωτίστως στο έργο του Max Adler ως υπόδειγμα υπέρβασης της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας.¹¹ Για αυτή τη σχολή σκέψης της σοσιαλδημοκρατίας στον Μεσοπόλεμο απαιτείται ξεχωριστή μονογραφία, το παρόν προλογικό σημείωμα, τρόπον τινά, προσημειώνει την τροχιά της μελλοντικής έρευνας για τη σοσιαλδημοκρατία, που οφείλει να απασχολεί τις προοδευτικές δυνάμεις της κοινωνίας σε μία εποχή συντηρητικής αντεπανάστασης.

Επίσης, συμπεριλαμβάνεται μία μετάφραση ενός βασικού έργου του Gustav Schmoller, το έργο του οποίου αποτέλεσε πεδίο εξειδικευμένης και ελάχιστης μελέτης στην ελληνική έρευνα, αν και το εύρος και η σημασία του ξεπερνούν την εμβέλεια της σχέσης του με το αντίστοιχο βεμπεριανό έργο. Η

11. Βλ. στη συλλογή κειμένων των Gostman P. & Ivanova A. (επιμ.), *Schriften zur Wissenschaftslehre und Kulturosoziologie – Texte von Emil Lederer*, Wiesbaden, Springer, 2014, σσ. 234 κ.ε. Η θεμελίωση του πεδίου της κοινωνιολογίας του πολιτισμού αποσιωπάται πλήρως στα σχετικά άρθρα για τον Lederer από τους «μαρξιστές» οικονομολόγους, διότι θα έπρεπε να γίνει σχετική έρευνα στα επιστημολογικά όρια του ιστορικού υλισμού μέσω της αναφοράς στο έργο του Alfred Weber.

συγκρότηση της κλασικής κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας του Max Weber διαμορφώνεται μέσω της «διένεξης περί μεθόδου» μεταξύ της φορμαλιστικής σχολής, όπως αναπτύχθηκε στα έργα του Carl Menger, και της ιστορικής σχολής, όπως αναπτύχθηκε στα έργα του Gustav Schmoller. Καθώς η σχέση της κοινωνικής θεωρίας του Max Weber με την αντίστοιχη του Carl Menger αποτέλεσε αντικείμενο μελέτης έτερου βιβλίου,¹² σε αυτό το κείμενο θα επικεντρωθώ στη σχέση της βεμπεριανής με τη σμολεριανή κοινωνική και πολιτική θεωρία. Η τελευταία αποτελεί το πρότυπο μίας προοδευτικής πολιτισμικής εξέλιξης μέσω της επίλυσης τόσο του κοινωνικού ζητήματος όσο και της προοπτικής σύγκλισης στα μεγάλα ζητήματα της εποχής του, εμφανίζοντας σαφή ίχνη μίας εγγελιανής φιλοσοφίας του δικαίου μέσω της επιβολής της γραφειοκρατίας, ως πολιτικού φορέα που είναι ανεξάρτητος από την ταξική πάλη, ως ρυθμιστή του κοινωνικού και πολιτικού συστήματος.¹³ Το κείμενο για τη δικαιοσύνη στηρίζεται σε μία αντίληψη εξελικτικής

12. *Φορμαλιστικές επιστημολογικές θεμελιώσεις στις κοινωνικές επιστήμες*, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 2003· *Η γένεση του μεθοδολογικού ατομισμού στις κοινωνικές επιστήμες (Carl Menger – Max Weber)*, Αθήνα, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, 2005. Βλ. τα άρθρα Ψυχοπαίδης Κ., «Φορμαλισμός, ιστορισμός και αξιολογία στη θεμελίωση της πολιτικής οικονομίας (G. Schmoller)», *Αξιολογικά*, τεύχ. 4, Αθήνα, Εξάντας, 1993, σσ. 132-190· Lavranou A., “Deskription, Kausalität und Teleologie. Zu Gustav Schmollers methodologischen und wissenschaftstheoretischen Positionen im Anschluss an den Methodenstreit”, στο *Krise des Historismus – Krise der Wirklichkeit. Wissenschaft, Kunst und Literatur 1880-1932*, επιμ. Oexle O. G., Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, σσ. 181-206· Giouras Th., *Kritik und Geschichte: Zum Verhältnis von ökonomischem Historismus und historischem Materialismus*, Frankfurt, Peter Lang, 2003· Giouras Th., *Arbeitsteilung und Normativität: Zur Rekonstruktion der historischen Sozialtheorie Gustav Schmollers*, Frankfurt, Haag & Herchen, 1994.

13. Για την εγγελιανή φιλοσοφία του δικαίου βλ. Ψυχοπαίδης Κ., *Ιστο-*

θεωρίας της δικαιοσύνης που έχει τις απαρχές της τόσο στην αριστοτελική όσο και στη νεότερη ηθική φιλοσοφία του σκωτικού Διαφωτισμού. Η θεωρία του περί δικαιοσύνης, η οποία θα αποτελέσει βασικό αντικείμενο κριτικής της βεμπεριανής επιστημολογίας των κοινωνικών επιστημών, αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία αναπτύσσεται η πολιτική του θεωρία, ως θεωρία περί κράτους. Αναδιατυπώνοντας την αντίληψη περί μερκαντισμού, όπως αυτή διατυπώθηκε στην κοινωνική και πολιτική θεωρία του Adam Smith, στο δικό του πόνημα περί της κρατικής ανάπτυξης της νεωτερικότητας,¹⁴ προσπάθησε να αποφύγει τόσο μία αντίληψη περί της βίας ως εξήγησης της κρατικής μορφής όσο και να την εξηγήσει ως ταξικό όργανο, όπως υποστήριζαν οι μαρξιστικές θεωρίες της εποχής του *Kaiserreich*. Με αυτόν τον τρόπο, το κράτος πολιτισμού (*Kulturstaat*) αποτελεί το κοινωνικό κράτος, που δεν περιορίζεται σε εισοδηματική αναδιανομή, αποτελεί την αφετηρία για μια κριτική στη φιλελεύθερη αντίληψη περί κράτους, όπως αναπτύσσεται την ίδια περίοδο από το έργο του Carl Menger ή του Herbert Spencer.¹⁵ Η εγγελιανή θεωρία περί κράτους, ως ρυθμιστή της αστικής κοινωνίας που διέπεται από συγκρουόμενα συμφέροντα και εμφανίζει οικονομικές κρίσεις, αποτελεί

ρία και μέθοδος, Αθήνα, Σμίλη, 1994· Νουτσόπουλος Θ., *Διαλεκτική και αξίες*, Αθήνα, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, 2005.

14. Το κείμενο του Schmoller έχει μεταφραστεί στη συλλογή κειμένων των Γκιούρα Θ. & Γεωργαντά Η. (επιμ.), *Χώρος, πόλη και εξουσία στη νεωτερικότητα*, Αθήνα, Ίδρυμα Σ. Καράγιωργα, 2010, «Το εμποροκρατικό σύστημα στην ιστορική σημασία του – Αστεακή, περιφερειακή και κρατική οικονομική πολιτική», σσ. 187-239.

15. Η σχέση μεταξύ της σπενσεριανής και της μενγκεριανής κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Παρ' όλα αυτά, η αντινομία μεταξύ ατομισμού και οργανισμού στη θεμελίωση των κοινωνικών επιστημών αποτελεί μία βασική κοινή θέση τους.

τον πρόγονο της σμολεριανής πολιτικής θεωρίας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι υπάρχει μία ευθεία σύνδεση μεταξύ των δύο. Ας παραθέσω ένα σημαντικό κείμενο, που έχει ως θέμα την πολιτική φιλοσοφία της νεωτερικότητας και την επιστημολογία των κοινωνικών επιστημών, αναδεικνύοντας τη διαφορά μεταξύ της διαλεκτικής και της μεθόδου του Schmoller: «Την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα ο G. Schmoller θα οριοθετήσει με χαρακτηριστικό τρόπο τη μετάβαση από τον ιστορισμό στον θετικισμό. Εξετάζοντας την αφαιρετική διαδικασία που θεωρεί ουσιαστική για την επιστημονική προσέγγιση της κοινωνίας, ο Schmoller προβαίνει σε παραχωρήσεις απέναντι στις αντίπαλές του φορμαλιστικές μεθοδολογίες, αποδεχόμενος ως έναν βαθμό τη μεθοδολογική ιδέα της κατάτμησης του ενιαίου αντικειμένου (λαός, πολιτισμός, δυνάμεις κ.λπ.) σε “υποσυστήματα”, τα οποία συγκροτούνται κατά τα ερευνητικά ενδιαφέροντα των επιμέρους επιστημών. Το ίδιο το αντικείμενο της οικονομίας, που ορίστηκε κατά το περιεχόμενό του ως τύπος κοινωνικού “δεσμού” αναφερόμενου στον καταμερισμό της εργασίας και στον ιστορικό τύπο ανταλλαγών μέσω της αγοράς, σχετικοποιείται έτσι και αποδεσμεύεται σε κάποιο βαθμό από τον εσωτερικό συσχετισμό του με τις λοιπές εκδηλώσεις του πνεύματος σε έναν πολιτισμό. Παράλληλα, η ιστορικότητα του αντικειμένου εξετάζεται από τον Schmoller μέσα από την προβληματική της ιστορικότητας της θεωρίας. Οι ιστορικά κυρίαρχοι τύποι πολιτικοοικονομικής θεωρίας ανάγονται σε “μεγάλα πρακτικά-ιστορικά δικαιωμένα ρεύματα” στον ιστορικό χρόνο και σε “μεγάλες πρακτικές ανάγκες μεταρρύθμισης” (σ. 229). Ο Schmoller φαίνεται να διστάζει ανάμεσα στο να θεωρήσει τη διαδοχή τέτοιων τύπων (όπως είναι ο μερκαντισμός, ο φιλελευθερισμός και ο σοσιαλισμός) απλή “αλληλοδιαδοχή” κατά τη μέθοδο του Roscher και των παλαιότερων ιστοριστών, που δεν επιτρέπει αξιολόγηση των επιμέρους ιστορικών αυτών μορφών βάσει αξιολογικών κριτηρίων που ο ίδιος διαθέτει και

που προκύπτουν από τις παραδοχές της ιστοριστικής προσέγγισης. Χαρακτηριστικά, όσον αφορά τη μεθοδολογική του στροφή προς τον θετικισμό, ο Schmoller απορρίπτει την τελευταία δυνατότητα με το επιχείρημα ότι οι προσπάθειες εντοπισμού μιας “συνεκτικής εικόνας του κόσμου” ή της αναδρομής στα “πρακτικά-ιστορικά δικαιωμένα ρεύματα” ως αφετηρίες για την επιστημολογική συγκρότηση της πολιτικής οικονομίας παράγουν τις κρίσεις τους με τη βοήθεια προκειμένων “τελεολογικού τύπου”, δηλαδή συνδέουν τις κρίσεις τους με ένα “δέον” που προκύπτει από τον “συσχετισμό του όλου” (σ. 246). Απέναντι στις μη έγκυρες αυτές συνδέσεις ο Schmoller προκρίνει το ιδεώδες της “αυστηρής επιστήμης”, η οποία αποσυνδέει το γινώσκειν από το δεοντικό πράττειν, και αποδέχεται με τον τρόπο αυτόν συνειδητά τον “καταμερισμό της εργασίας” μεταξύ θεωρίας και πράξης, περιοριζόμενη στην πρώτη. Χαρακτηριστικό για την αυστηρή αυτή “αντικειμενική” μέθοδο είναι ότι εκκινεί από το “μεμονωμένο” αντί του “όλου” και δεσμεύεται από την έννοια της επιστημονικής (και μόνο) “προόδου”, που συνίσταται στη σωρευτική συλλογή και κατάταξη στοιχείων για τα κοινωνικά φαινόμενα (ο Schmoller δεν αποκλείει ότι μία τέτοια μέθοδος μπορεί να έχει συνέπειες για τη διαμόρφωση δεοντολογικών στάσεων στο μέλλον). Με την έννοια αυτή η “αυστηρή μέθοδος” του Schmoller συνίσταται ειδικότερα: (α) στην ορθή παρατήρηση φαινομένων, (β) στον ορισμό και κατάταξή τους, (γ) στην αιτιακή τους εξήγηση. Θα πρέπει να προσθέσουμε σε αυτά, ως χαρακτηριστικό της αυστηρής μεθόδου, και μια τεχνική ιδέα της “κριτικής” που λειτουργεί ως στοιχείο αποσύνδεσης της θεωρίας από την “ολότητα” και το “δέον” και ως διαρκής έλεγχος παρόμοιων μη νομιμοποιημένων συνδέσεων.

Ο προβληματισμός του Schmoller ως προς τον τύπο αυτών των συνδέσεων παραπέμπει σε ένα σημαντικό δίλημμα της επιστημολογίας των κοινωνικών επιστημών. Αφενός επισημαίνει

ορισμένα σημαντικά, και για την προηγηθείσα κλασική κοινωνική θεωρία αυτονόητα στοιχεία κατασκευής θεωρίας: ότι, προκειμένου το ατομικό και δεδομένο να ενταχθεί στο γενικό με δεσμευτικό τρόπο, θα πρέπει να προϋπάρχει μία αφαίρεση ως προς το ουσιώδες γενικό, η δε αφαίρεση αυτή προϋποθέτει μία “πρόληψη” τοποθέτησης για τη φύση της ιστορικότητας του κοινωνικού όλου, που έχει χαρακτήρα πρακτικό-δεοντολογικό. Η ανάγκη αυτής της μεθόδευσης προκύπτει από λόγους θεωρητικούς και από το συμφέρον θεμελίωσης της ορθοπραξίας. Πράγματι, το ερώτημα ως προς το δέον προϋποθέτει την εγκατάλειψη της οχύρωσης του ερωτώντος στην ατομική τοποθέτηση και τη διεύρυνση της προβληματικής του με αναφορά στις κοινωνικές σχέσεις (και την ιδέα της ολότητάς τους), άλλως από την ατομική σκοπιά προκύπτει ως “δέον” το στιδήποτε, δηλαδή απελευθερώνεται το πρακτικό επιχείρημα από τη δεοντολογική του βάση και μεταβάλλεται σε λειτουργιστικό (συνέπεια που σκέφθηκε ως το τέλος ο Weber εισάγοντας τις αξίες ως δεδομένα στη θεωρία του πράττειν).

Αφετέρου, ο προβληματισμός του Schmoller τον οδηγεί στην απόρριψη του δεοντολογικού-ολιστικού πυρήνα της κοινωνικής θεωρίας. Η μεθόδευση της κλασικής θεωρίας, για να αποφευχθεί η αυθαιρεσία και ο λειτουργισμός, αντιμετώπισε τη μομφή ότι οδήγησε σε τελεολογικές κατασκευές, δηλαδή σε ανεπίτρεπτες συνδέσεις του ατομικού με το ολικό, και της ιδέας του όλου με πρακτικούς σκοπούς και ιστορικές ιδέες. Εμπρός στις δυσχέρειες όσον αφορά την αντιμετώπιση αυτού του διλήμματος, ο Schmoller ανατρέχει στην ιστοριστική επιχειρηματολογία που σχετικοποιεί την προβληματική των ιστορικών ιδεών και ως συνέπεια αυτού οδηγείται στην “αυστηρή μέθοδο” του επιστημολογικού θετικισμού. Από την προβληματική αυτή προκύπτει ότι η θεμελίωση του θετικισμού συμπύκνεται με μία διαδικασία αποδέσμευσης από ένα δεσμευτικό πλαίσιο αναφοράς – ένα πλαίσιο που με κάποια αρνητική έννοια συ-

νοδεύει έτσι το οριοθετούμενο σε σχέση με αυτό επιχείρημα αυστηρής μεθόδου ως διαφορά του (και από το οποίο πλαίσιο το επιχείρημα αυτό μπορεί να αποχωριστεί πλήρως μόνον εάν θεμελιωθεί αυθαίρετα)».¹⁶

Το έργο του Schmoller έχει ως αφετηρία τόσο την ιστορική θεμελίωση των κοινωνικών επιστημών όσο και την κριτική στη σχολή του Manchesterliberalismus, που συνδέθηκε με το έργο του Herbert Spencer, το οποίο βρίσκεται στον αντίποδα όσον αφορά τον ρόλο και την παρέμβαση του κράτους στην κοινωνία της αγοράς. Με αυτόν τον τρόπο, το σπενσεριανό έργο αποτελεί σημείο εκκίνησης, κριτικής ή θετικής αποτίμησης, για όλη την κοινωνιολογική θεωρία, τη θεωρία περί κοινωνικού κράτους (ως Sozialstaat ή, διατυπωμένο στη διάλεκτο της εποχής του *Kaiserreich*, Kulturstaat, που διακρίνεται από το Welfare State), τη δημοκρατία και τον φιλελευθερισμό. Στο βιβλίο προσφέρεται ένα βασικό κείμενο για τη μελέτη της θεωρίας της δημοκρατίας και της σχέσης της με τον φιλελευθερισμό και την κλασική κοινωνιολογική θεωρία που μεταφράζεται πρώτη φορά στα ελληνικά. Να υπενθυμιστεί ότι η θεωρία της δημοκρατίας αποτελεί ένα προβληματικό πεδίο για τον εκπρόσωπο του «καθέδρας σοσιαλισμού» Schmoller αλλά και για τη συνολική γερμανική πολιτική σκέψη έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η τομή των δύο σχολών σκέψης, του βρετανικού φιλελευθερισμού, που εκπροσωπείται από τον Spencer, και του γερμανικού ιστορισμού, που εκπροσωπείται από τον Schmoller, συνεπώς είναι το κεντρικό ζήτημα της πολιτικής θεωρίας – η θεωρία περί δημοκρατίας. Η έρευνα αυτής της τομής αποτελεί ζήτημα μίας άλλης έρευνας και δεν

16. Βλ. Ψυχοπαίδης Κ., «Κανονιστικότητα, σχετικισμός και μετριοσμός στην πολιτική φιλοσοφία της νεωτερικότητας», *Δευκαλίων*, τεύχ. 11/2, Αθήνα, Δαίδαλος Ι. Ζαχαρόπουλος, 1993, σσ. 81-126, ιδιαίτερα σ. 105.

εξαντλείται στο παρόν βιβλίο. Όσο και αν φαίνεται απίθανο, δεν υπάρχουν στη χώρα μας μεταφράσεις του έργου του Herbert Spencer,¹⁷ μολονότι είναι ένας κλασικός της κοινωνιολογίας. Η αναφορά στο έργο του γίνεται προκειμένου να χρησιμοποιηθεί είτε ως πρόδρομος του νεοφιλελευθερισμού είτε για ναδειχθεί η σχέση του με την κοινωνική και πολιτική θεωρία της Anti-Corn Law League, η οποία ταυτίζεται με τα «συμφέροντα του κεφαλαίου». Θα άξιζε μία έρευνα, πέρα από «μαρξιστικές» ή «αντιφιλελεύθερες» στερεοτυπικές προσλήψεις, προκειμένου ναδειχθεί η επιρροή του Cobden στην αντιιμπεριαλιστική κοινωνική και πολιτική σκέψη που καταλήγει στο έργο του J. A. Hobson.¹⁸ Δεν αποτελεί συνεπώς έκπληξη όταν δεν γίνεται διαχωρισμός μεταξύ του πρώιμου και του ύστερου έργου του Herbert Spencer, ή δεν γίνεται μία σοβαρή επιστημονική συζήτηση για την εμβέλεια της θεωρίας της εξέλιξης στον 19ο αιώνα και τον προοδευτικό προσανατολισμό της έναντι των θρησκόληπτων ή συντηρητικών απόψεων που επικρατούσαν στη δυτική σκέψη. Συνεπώς, το παρόν βιβλίο περιέχει και κλασικά κείμενα που αποσκοπούν να αποτελέσουν υλικό διδασκαλίας στο ακαδημαϊκό πλαίσιο των κοινωνικών επιστημών και ελπίζουμε ότι μπορεί να συμβάλει, έστω και κατ' ελάχιστο, στον σύγχρονο προβληματισμό για τη θεμελίωση της κλασικής κοινωνικής και πολιτικής θεωρίας.

17. Μία εξαίρεση αποτελεί η μετάφραση του κειμένου: Χέρμπερτ Σπένσερ «Η βιομηχανική κοινωνία», στη συλλογή: Φ. Φεραρότι (επιμ.), *Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας*, Αθήνα, Οδυσσέας, σσ. 10-43, η οποία προέρχεται από Spencer H., *The principles of Sociology*, Greenwood, τ. II, μέρος V, σσ. 243-267.

18. Μία αξιόλογη έρευνα για την αντιιμπεριαλιστική σκέψη αποτελεί το έργο του Claeys G., *Imperial Sceptics: British Critics of Empire (1850-1920)*, Cambridge, Cambridge University Press, 2010. Για τη θεωρία της σχολής του Manchester, βλ. Grampp W. D., *The Manchester School of Economics*, Stanford, California, Stanford University Press, 1960.